

הסופר היהודי ביוגוסלאביה והמסורת

דוד אלבכרי

להלן מובאים דברי הסופר היהודי היוגוסלאבי דוד אלבכרי בכינוס על הנושא 'הסופר והמסורת הספרדית', שהתקיים בניו יורק ב-29-30 באוקטובר 1984, בהשתתפות סופרים ותוקרים מרחבי העולם.

כרקע לדבריו ראוי לציין, כי היהדות היוגוסלאבית בין שתי מלחמות-העולם נאבקה על יהדותה מול מגמות ההתבוללות, בהסתייעה במערכת קהילתית יהודית ומוסדות ציוניים ערים. כיום נותרו בה אלפי יהודים בודדים וקיים בה איגוד ארצי של הקהילות היהודיות, אך הכוחות העשויים לשמר את קיום היהדות בארץ זו רלים מכדי לעמוד נגד הגורמים המבוללים.

דוד אלבכרי, יליד 1948, פירסם בסרבית-קרואטית שני רומאנים ושני קבצי סיפורים, בהם 'תיאור של מוות', שזיכהו בפרס אנדריק' לשנת 1983. הספר גם יצא לאור בעברית, בתרגומה של דינה קטן בן-ציון. (היא גם המתרגמת של היצירות המוזכרות להלן בהערות 7, 9; וכן של המאמר הניתן בזה, שתורגם מאנגלית.)

המערכת

אין זה קל לדבר על הסופר היהודי ביוגוסלאביה, וזאת משום היותו ישות בעלת אלף פנים, השייכת לכולם ואינה שייכת לאיש. בארץ שבה הלאומיות זוכה לתשומת-לב מיוחדת, למרות המאמץ ליצור הרגשה של אומה יוגוסלאבית מאוחדת, אין הסופר היהודי יכול להצביע על קרקע מכורה לאומית משלו¹. הוא ייחשב סופר סרבי, קרואטי או בוסני, בהתאם לצרכי השעה של הביקורת הספרותית והמדינית התרבותית; ובהתאזנו כנגד מסורות שונות, הוא עצמו נותר משולל אותה רשת ביטחון של מסורת עצמית, העשויה לבלום את הנפילה, במקרה שיפול. מאידך גיסא, אין לתאר כלל את הספרות היוגוסלאבית בלעדי תרומתם של סופרים יהודים, ונקודות רבות ששימשו נושא למחלוקת – הן בספרות היפה והן בביקורת – באו על פתרונו באמצעות פועלו. מעמדו של הסופר היהודי ביוגוסלאביה אינו נחות ביחס לסופרים האחרים: נהפוך הוא, מבקרי ספרות אינם חוסכים ממנו שבחים לרוב, מוסדות ספרותיים פותחים לפניו את שעריהם בהצעות למשרות רמות, הוא זוכה תכופות בפרסים ספרותיים. ואף-על-פי-כן הוא נמצא בחלל ריק. זכרונו מגיע אחורה עד לימי מלחמת-העולם השנייה והשוואה, אך מצד שני אין ראיתו מרחיקה לחדור אל העתיד. אפילו ההווה לא נראה בעיניו מרתק במיוחד, על אף מערכת היחסים הלבבית למדי שבין התפוצות למדינת ישראל.

1 הכוונה ליהודי כסופר. היהודים ביוגוסלאביה נהנים מכל הזכויות והיתרונות שמהם נהנים בני מיעוטים אחרים בארץ זו.

יש אי אלו סיבות פשוטות לכך שההווה אינו נראה כיום מרתק בעיני סופר יהודי ביוגוסלאביה: הוא חי במקום שבו אין הוא נחשב נוכרי וזר ואילו המדיניות הנקוטה בידי ממשלתו הינה ביקורתית ביותר כלפי ישראל, מצב שאינו מותיר לו מרחב שבו יוכל לבטא את השקפותיו. גם בעתיד היהדות אין הוא מתעניין באופן מיוחד, כיוון שהוא עצמו מודח ממקור החיים של אותו מרכז רוחני שהיה עשוי לשמש לו כמרכז התייחסות. אין הוא מסוגל לפנות אל עברו שלו, כי השואה ניצבת לפניו כמחסום, עד שכל מה שקדם לה נדמה פחות חשוב.

סופר בעל מסורת יכול לפתור כמה מן הדילמות הבסיסיות שלו על-ידי כך שיתייצב באופן כלשהו כנגד מסורתו, ובזאת ימצא די גירוי לכמה וכמה מכאניזמים יצירתיים. סופר יהודי ביוגוסלאביה, החסר מסורת זו — וקרוב לודאי שמבחינה זאת המצב דומה בארצות אחרות, שבהן היו הקהילות היהודיות נתונות להתפתחות היסטורית דומה — חייב לבחור בין שתי אפשרויות: או שינסה לפתור את סכך יחסיו עם המסורת במסגרת מסורת רחבה יותר, בממד כלל-ארצי, או שיטפל במסורת כמובן הרבה יותר צר, דהיינו במסגרת כתיבתו שלו, כמסורת עצמית, על דפוסייה הצורניים. האפשרות הראשונה תובעת התכשורת לנושא היהודי כהבט מכריע בעבודתו: האפשרות השנייה מותירה את הנושא היהודי כמכריע, אך היא כרוכה באובססיות ביחס לצורה, ללשון ולהיסטוריה הספרותית המקומית. בשני המקרים יסבול ההבט היהודי של יצירתיותו: במקרה הראשון יודחק, באופן פחות או יותר מודע, ובמקרה השני יסבול עקב הלחצים הכרוכים בטכניקה המטה-בדייונית. יצירה ספרותית משקפת תמיד את יוצרה. הסופר היהודי, הנקרע בין התבוללות ובין ישותו חסרת השורשים, ישליך תמיד ובכל מקום את הסנטו על תוכן היצירה ועל צורתה. מכל מקום ביוגוסלאביה אין הנושא עצמו מהווה נושא ספרותי מרכזי, ורוב רובם של הסופרים היהודים מנסים להימנע ממנו. מסיבה זאת ניתן לחלק את הספרות הנכתבת בידי סופרים יהודים ביוגוסלאביה לשתי קטגוריות עיקריות: ספרות של זכרונות וספרות של צורה. אני נמנה עם הקטגוריה השנייה.

מסורת כזיכרון

יש שאלות שאינני יכול להשיב עליהן. למשל: אימתי אבדה לי המסורת שלי? הבאמת היתה לי אי-פעם מסורת? האוכל להשיבה אליי? האם אני רוצה להשיבה? איני זוכר בן כמה הייתי כאשר באותו ערב ראש השנה שאלתי את אבא שאלה שכיום — בשעה שאני נלבט עם הדברים האלה — נראית בעיניי כמפתח למקומות סתר רבים שבנפשי. ישבנו מסביב לשולחן הערוך לסעודת החג, מאולתר גם הפעם, כמו פעמים רבות בעבר. אימי לא יכלה להשיג את כל המצרכים הדרושים ולהכינם כדת וכדין, אבל עשתה כמיטב יכולתה. היתה זו דרכנו המיוחדת לחגוג את ערב ראש השנה היהודית, וחגיגה זאת כבר הילכה עליי קסם בכוח העובדה הפשוטה, שהאירוע

חל בזמן ה'לא מתאים', דהיינו בחודש ספטמבר. אבי קרא את התפילות, בירך על פרי האדמה וקולו, ההוגה את מילות לשון-הקודש באדיקות קולחת, פשט כאור נוהר כחלל המטבט. מעמד זה היה חוזר על עצמו מדי שנה בשנה, אך באותו ספטמבר חשתי צורך לשאול:

מה פירוש הדברים האלה?

איזה דברים? אמר אבא.

הדברים שקראת עכשיו, אמרתי. כל התפילות האלה, מה הן אומרות?

אני לא יודע, אמר אבא, ואפילו לא עצר כדי לחשוב על כך.

מה כוונתך, אתה לא יודע?

פשוט אינני יודע, אמר. לימדו אותי לקרוא, אבל איש לא לימד אותי מעולם לדבר.

במילים אחרות, אמרתי, אינך יודע מה שאתה קורא.

ואמנם כן, הוא לא ידע. הוא היה שייך לדור של ילדים יהודים בסרכיה שנשלחו אל המלדאר² כדי ללמוד עברית בלי להבין, כמו אוטומאטים. חשתי מופתע, מרומה, נפחד ואבוד, בעת ובעונה אחת. עד כה היתה בעיניי הלשון ההיא שופעת קסם, צופנת סוד, מופלאה; כל שפה, ועברית במיוחד; ועתה הנה מבקשת השפה הזאת לדלג עליי, להותירני אדיש. לא יכולתי, לפחות לא בגיל זה, להאמין בשפה נטולת כל קשר לעולם הסובב אותי, שפה שניתן להשתמש בה ללא כל משמעות גלויה. קדושת השפה ההיא היתה אצורה בצליליה — משהו שעתידי הייתי ללמוד להעריך הרבה יותר מאוחר — מה שעניין אותי אז היה תוכן הדברים. נגזר עלינו להיפרד.

אני חושב שמן הגוף היהודי שלי נפרדתי אפילו יותר מוקדם. בהיותנו תלמידי

בית-הספר היסודי נערכה לנו מדי שנה בדיקה רפואית. תחילה היו עוברים הבנים את הבדיקה ואחריהם הבנות. היה עלינו להיכנס אל חדר הרופא, לפשוט את בגדינו ולהתייצב בשורה. בריתי עם אלוהים והעם היהודי עוררה עליצות מיוחדת בקרב חבריי לספסל הלימודים. הם לטשו עיניים, ליחשו מילים גסות וגזרו את דיני כדין חולה חשוך מרפא. אך כאשר בדק אותי הרופא בלי להעיר מלה על כך, חשו מאוכזבים מאוד. כך למדתי מה זה להיות 'שונה' והשתוקקתי להיות ככל האחרים. הפעם הראשונה שבה נשלחתי לקייטנה במחנה-קיץ לילדי היהודים נראתה בעיניי הזדמנות נאותה. סוף סוף, חשבתי, אהיה כמו כולם, איראה כמו כולם. אבל כאשר התפשטתי בערב הראשון, נתקבצה סביבי חבורה של זאטוטים יהודים. בזוועה נוכחתי לדעת, שגם הם מופתעים ביותר למראה השבועה הקטנה שלי. אף אחד מהם לא נימול. הדבר הפעוט עשאני שונה מחבריי הסרבים, וידעתי שאיני אחד מהם, אך הנה דבר-פעוט זה עצמו עשאני שונה גם מחבריי היהודים. כך החלטתי שאני בכלל לא יהודי.

הנה כי כן, משאבד לי הגוף היהודי שלי ואחת מלשונותי — התרחקתי מן

2 מלדאר הוא תלמוד-תורה מסורתי בקהילות דוברות ספרדית-יהודית (הערת המתרגמת).

המסורת שלי, כמו שמתרחקים מעץ זקן בחוליו. רק הרבה יותר מאוחר, כשהתחלתי לכתוב, התחילה שאלת יחסי אל המסורת תופשת מקום מרכזי במחשבותי. אלא שלא היתה זו עוד מסורת שאדם חי אותה; היתה זו מסורת שאדם הוגה בה. החיים הפכו להיות זיכרון.

מסורת כהיסטוריה

המסורת מאוהבת בהיסטוריה. בהיסטוריה זוכה המסורת לחיים וניחנת באון ובכושר לגבור חיש קל על רגעי משבר. התפתחותה מצטיירת כפרי של תהליך בלתי נמנע, ונסיגותיה — כשלב מבורך לקראת צמיחה מחודשת. באותה דרך עצמה אנו משקיפים על תולדות הנוכחות היהודית על אדמת יוגוסלאביה היום — מראשית ההתיישבות היהודית בשלהי התקופה העתיקה ותחילת העת החדשה עד למחצית השנייה של המאה ה-19. בעשרות השנים האחרונות של המאה ה-19, וביתר שאת לאחר 1918 וייסוד ממלכת יוגוסלאביה, השיגו בה היהודים את מלוא הזכויות האזרחיות. עד ראשית מלחמת-העולם השנייה המשיכה הקהילה היהודית ביוגוסלאביה לצמוח ולשגשג, תוך שיפור מצבה החברתי והכלכלי.

עידן השגת שוויון אזרחי חופף למועד שבו נתודעו יהודי יוגוסלאביה אל ספרות העולם. עוד קודם לכן פורסמו בקרבם יצירות רבות השייכות לספרות הרבנית או הקבלית, אך לצורך ספרות הנושאת חוויה אסתטית היה על החברה היהודית להיפתח אל העולם — משמע להסכיף עם פשרות רבות. הסכנה עם פשרות משמע איבוד הלשון. סיפורה של הספרות היהודית ביוגוסלאביה הוא סיפור היעלמה של לשון. קלמי ברוך (1896-1945), החשוב בין המלומדים שהעמידה מסורת ספרד ביוגוסלאביה, מחמיר עד מאוד בהערכתו את מצב הספרות היפה בין ספרדיי הבאלקאן. מאמרו 'כמה אירועים בתחום הספרות היפה בין ספרדיי בוסנה' (1925) פותח בוו הלשון:

ליהודי ספרד אין ספרות יפה. למעשה, מעולם לא היתה להם. דבר שהוא כרוך לחלוטין לכל מי שמכיר במקצת את עברם המדיני והרוחני של הספרדים בארצות הבאלקאן. בהגיעם אל הבאלקאנים, כבר היתה מסורתם הספרותית חד-צדדית וחלשה. בעוד שתרבותם הרוחנית היתה כל-כולה דתית, עקרה. בארצות מושבם החדשות חיו יהודי ספרד כנפרד מבני שאר העמים, לא היו להם כל שאיפות להגיע לרמה תרבותית גבוהה יותר, וככל הנראה היתה אירוניה יותר מדי רחוקה מהם.³

3 קלמי ברוך 'כתבים נבחרים' (Izabrana djela), סאראייבו 1972, עמ' 323. כ'איש צעיר זועם' בתקופתו, צדק קלמי ברוך. כך או אחרת, ההתפתחות שחלה בספרות בת-זמננו, במיוחד לאחר בורחס, מגלה כי בלתי אפשרי למתוח קו ישר בין צורות ספרותיות ולא-ספרותיות. כמה וכמה יצירות מפרי עטם של רבנים וחכמי קבלה ספרדים, שנכתבו במאות הקודמות, מצטיינות בערך ספרותי, אף שאיננו נוהגים לסווגן בתחום הספרות היפה.

ריחוק גלוי-לעין זה של אירופה — ויש לזכור שהספרדים חיו בעולם אחר, במחוזות שהשתייכו לאימפריה העות'מאנית — לא היה הסיבה האחת והיחידה. לשונם, חומר הספרות, היתה מאובנת, בין אם היתה זו שפתו הפנימית של חוג המשפחה, מסורת שבעל-פה או שפת המסחר. לא היה כל קשר בין השפה המדוברת בפי פשוטי עם ללשון המשכילים.

כשפה ספרותית, נותרה לאדינו ברשות סופרים ומלומדים; היא לא היתה מסוגלת למצוא את דרכה אל האדם הפשוט. מספר רב של מילים ומשפטים בה היו בלתי מובנים לחלוטין לו. נוסף לכך הלשון לא המשיכה להתפתח. סופרים חסרו רעיונות מקוריים — כל מה שנכתב נחשב מוסמך בתכלית, דבר שאין עליו עוררין. אפילו גמישותן של המילים הפופולאריות לא סייעה בידם להחיות צורות נוקשות בלשונם הספרותית.⁴

הדרך היחידה ליצור ספרות בין יהודי ספרד היתה בגישור על הפער הזה. אולם היפתחותה החברתית והכלכלית של הקהילה היהודית חייבה לקבל את הלשון המדוברת בקרב האוכלוסייה המקומית, דהיינו ואריאנטים שונים של הסרבית-קרואטית. עתה שאלת המסורת שוב הפכה להיות שאלה של לשון.

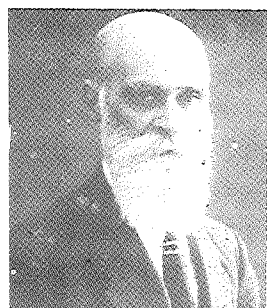
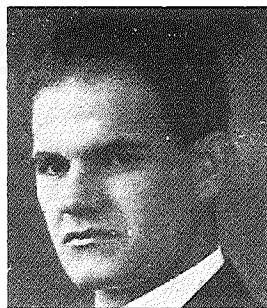
מסורת כעימות

העימות שפרץ בעניין בחירת הלשון הספרותית לא באותו זמן ובאותו אופן הגיע לידי פתרון בכל חלקי יוגוסלאביה שבהם חיו ספרדים. בסרביה, למשל, לא הורגש כלל הקונפליקט הזה, קרוב לודאי בזכות הקלות שבה לקחו יהודים חלק בחיי האוכלוסייה המקומית. סיבה אחרת יכולה להימצא בעובדה, כי דורצ'ול ויאל'ייה, שתי השכונות שבהן התגוררו בעלי-מלאכה ועניים יהודים בבלגראד, נהרסו כמעט כליל במלחמת-העולם הראשונה. משערו יהודים לשכונותיה האחרות של בלגראד, הם נטשו את צורת-החיים הפאטריארכלית המסורתית והחלו להשתמש בסרבית במקום בלאדינו, הן בחיי היומיום והן בלשון העיתונות והספרות.

בסאָראַייִבו שבבוסֶנָה — שם היתה הקהילה היהודית מבודדת יותר מסביבתה — הויכוח בדבר בחירת לשון ספרות נמשך כמה עשרות שנים. כבר בשנת 1900, במאמר מערכת של העיתון 'לה-אלבוראדה', עיתון ראשון בלאדינו שיצא לאור בבוסנה, כתב עורכו, אברהם קאפון (1853-1930): 'אנו. יורשיהם של חכמי ספרד הגדולים. שנשאו את נס ההשכלה בקרב האומות [...] חייבים להתנסות במכאוב גדול, בהיותנו חסרי אמצעים שייסייעונו להפיץ את הספרות העתיקה והחדשה גם יחד בקרב אחינו'.⁵

4 קלמי ברוך (לעיל, הערה 2), שם, עמ' 273-274.

5 'מסורת שבעל-פה והמלה הכתובה של הספרדים ביוגוסלאביה' K. Vidaković Petrov. 'Usmeno predanje i pisana rec Sefarda u Jugoslaviji', Thesis, Belgrad 1981, p. 54. החיבור יצא גם בצורה מורחבת, סאראייבו 1986, סקירה על כך מאת צ' לוקר — ראה: פעמים, 31 (תשמ"ז), עמ' 163-164 (הערת המערכת).

שלושה סופרים מיוגוסלאביה שכתבו בספרדית-יהודית (מימין לשמאל): אברהם קאפון — רב ומחזאי; לאורה פאפו בוכורטה — מחזאית; קלמי ברוך — חוקר לשון

קאפון היה סבור, כי יש לחדש את הלאדינו במילים ובכללים שאולים מן הספרדית החדשה. הוא השתמש בצורה מחודשת של לאדינו בכתיבת כמה מיצירותיו ובתרגום 'משלי'. באופן פאראדוקסאלי השכבות היותר נמוכות בקהילה הספרדית — כלומר, אותם אנשים שקאפון ביקש למשכל — דווקא מהם נבצר לקרוא את ספריו, בגלל האורתוגרפיה המשונה שלהם.

בין שתי מלחמות-העולם ניסו רבים מספרדיי סאראייבו — סופרים, חוקרים של מורשת ספרד ומשכילים הפעילים בחיי התרבות — לפתור דילמה זאת. בתקופה זאת כבר רבים מן הספרדים היו דו-לשוניים, והעיתונות היהודית יצאה בחלקה בלאדינו ובחלקה בסרבית-קרואטית. בתקופה זו נעשה ברור, כי החזרה ללאדינו לא היתה עוד אפשרית, וכי אנשי-לשון וסופרים נדרשו לנסות משהו אחר: לרשום סיפורי-עם, שירים ומשלים — שייצגו את אוצרה האמיתי של הלאדינו. כאן, חשוב, יש לפחות תקווה מסוימת, כי מורשתה של המסורת הספרדית תיתן אותותיה בספרות ספרדית לעתיד לבוא. אלא שלא היה כל עתיד. מלחמת-העולם השנייה קטעה תהליך זה והביאה על קהילת יהודי ספרד בבוסנה חורבן כמעט גמור. הלאדינו לא גוועה לאיטה ביוגוסלאביה, כדרך שהתבטאו כמה מלומדים, קרוב יותר לאמת לומר שהיא נרצחה באכזריות.

קונפליקט זה גרם לכך שבתקופה שקדמה למלחמת-העולם השנייה התפתחו בספרות היהודית ביוגוסלאביה שתי מגמות מקבילות: היתה הספרות הספרדית בלאדינו שניסתה להביא לכלל ביטוי בשפה הישנה נושאים שברומו של עולם, והספרות היהודית בסרבית-קרואטית שביקשה לכתוב על הנושאים הישנים בלשון החדשה. המגמה הראשונה — הספרות הספרדית ה'חדשה' בלאדינו — לא היתה מסוגלת לפתור את בעיות הלשון והמסורת, ונגזר עליה קיום קצר ימים בלבד. קלמי ברוך צדק בסכמו כי יהיה זה חסר תכלית

להחיל על הסופרים הספרדים אמות-מידה כלליות, הנקוטות בספרויות אחרות. יהודי שחש דחף לכתוב היה בודד לחלוטין בעיסוקו, חסר כל מסורת ספרותית ובלא כל הנחיות שהן מצד ההווה [...]. הספרים היחידים שהספרדים קראו היו התנ"ך וספר התפילות. וזולתם מאום.⁶

6 ק' וידאקוביץ' (לעיל, הערה 3), עמ' 137.

יש בכך כדי להסביר מדוע אותה ספרות 'חדשה' לא היתה מסוגלת להעמיד יצירות ראויות לשמן. השירה נאלצה ללכת בעקבות הצורות המסורתיות המוכרות לה – שירה עממית לירית ורומאנסות. הסיפור נותרה ברמת מערכונים וסיפורים מבדחים, ששיחזרו מאורעות מחיי היומיום ומן התנ"ך. בהשוואה לשירה ולסיפורת, הגיעה הדראמה לרמה הרבה יותר גבוהה, אף כי עדיין חובבנית בהשוואה לספרות דראמאטית בת־זמנה שנכתבה באירופה. לא ניתן לפסוח בהקשר זה על מחזאית יוצאת דופן, לאורה פאפו בוכורטה, שכתבה מחזות רבים העוסקים בחיים היומיומיים של ספרדיי בוסנה. רוב המחזות שכתבה אינם מצטיינים בערך ספרותי גבוה, אך מכילים אוצר בלום של לשון לאדינו מדוברת בקרב יהודי סאראייבו, מבני המעמד הבינוני והנמוך. בוכורטה נספתה במלחמת־העולם השנייה.

אנו מגיעים אפוא למסקנה פאראדוקסאלית, כי עם שמעורבותו במורשת עמוקה כל כך, מוצא עצמו במצב שבו העדר מורשת הוא שמהווה מכשול עיקרי בהתפתחותו האמנותית. אולם קבלת הלשון האחרת, לשון הסביבה, פתחה לפניו אפשרויות חדשות: היה בה כדי להבקיע דרך אל מסורת הספרות הסרבית והיוגוסלאבית, שהיתה קשורה בדרכים רבות למסורת הספרות האירופית. בשנים האחרונות למאה ה־19, פרסם חיים דָאוֹוִיצ'וֹ (1854-1918), הסופר היהודי הראשון בקנה־מידה עולמי שכתב סרבית, את קבצי סיפוריו הקצרים, 'הפנינה' ו'סיפורים מיאליה', שבהם תיאר את חייהם של ספרדיי בלגראד. היתה זו ראשיתה של רשימה ארוכה של סופרים יהודים בלשון סרבית־קרואטית. במרוצת העשורים הראשונים למאה הנוכחית נתפתחו בקרבם שתי מגמות, שאותן הזכרתי בראשית דברי. במקרה הראשון מדובר בהימנעות מנושאים יהודיים, או טיפול אקראי בהם; במקרה השני מילאו נושאים יהודיים תפקיד חשוב ביצירתם, אלא שבאו לידי ביטוי בהמצאות צורניות, בהתייחס לספרות היוגוסלאבית. שתי המגמות גם יחד מובילות הרחק אל מעבר למסורת היהודית.

מעבר למסורת

היהודי המסורתי הוא זר נושא תווית, שקל להבחין בזרותו: יהודי שחצה את קווי המסורת שלו והוא ניצב מעבר לה, הינו זר לובש מסכה המקווה שלעולם לא יזוהה. אם יהודי זה הוא סופר, כי אז אין זה חשוב כלל מה וכיצד הוא כותב. בעבודתו יגלו תמיד משהו 'יהודי אופייני'. בספרותם של יהודי יוגוסלאביה יש רבים שכתבו מפעם לפעם על נושאים יהודיים, בדרך־כלל על זכרונותיהם ממלחמת־העולם השנייה, כמו יוליה ניימאן (1906), אלכסנדר טישמה (1924),⁷ ג'ורג'ה לייבוויץ' (1928), איבן איבניי (1929) ואחרים. לעיתים, מכל מקום, לפנינו חדירה מדהימה אל מחזות העבר הרחוק, כמו ברומאן בן שלושת הכרכים, 'בעקבות המשיח', המבוסס על חיי שבתי

7 סיפור של יוליה ניימאן, 'דוד', יצא לאור בעברית בפילון מס' 221 (22 באפריל 1986). ספרו של אלכסנדר טישמה, 'השימוש באדם', יצא לאור בעברית תל־אביב 1987 (הערת המתרגמת).

צבי, פרי עטו של אריך קוש (1913). חובה עליי להוסיף גם זאת, שה'מסכות' שהם לובשים אינן 'מסכות' על-פי בחירתם שלהם, אלא משהו שהם — או שמא עליי לומר, כולנו כאן ביוגוסלאביה — ירשנו מדור ההורים בתהליך התבוללות בן עשרות שנים.

הדמות החשובה ביותר בקבוצה השנייה של סופרים יהודיים הוא יצחק סאמוקובלייה (1889-1955).⁸ רופא במקצועו, התחיל לכתוב ולפרסם סיפורים קצרים בשנות השלושים ועסק בעיקר בחייהם של בני הקהילה הספרדית בבוסנה. אף שלא היה מחדש במשמעו האמיתי של המונח, הצליח ליצור סינתזה של הפולקלור הספרדי ואמנות הסיפור של זמנו. סאמוקובלייה פירסם כמה קבצי סיפורים קצרים, ואת יצירתו אפשר לראות כחוליה מקשרת בין הנסיונות הראשונים של חיים דאויצ'ו בכתיבת ספרות יפה ובין עבודותיהם של שני סופרים יהודים יוצאי-דופן בשיעור קומתם, שהופיעו בשנות השישים, דאנילו קיש (1935) ופיליפ דויד (1940).

הסיפורת של קיש ושל דוד⁹ מייצגת איכות חדשה בספרות היוגוסלאבית היהודית: צירוף של נושאים יהודיים עם חידושים סגנוניים וצורניים, שתרמו לקליטת השפעות חדשות בספרות היוגוסלאבית. כדי ליצור את סגנונו הייחודי, נדרש דאנילו קיש לטכניקת הכתיבה של ברנו שולץ, חורחה לואיס בורחס וה'רומאן החדש' הצרפתי. בתחילה כתב קיש על המשפחה היהודית ביוגוסלאביה, אבודה במבוך הסבוך של המלחמה; בקבצי הסיפורים שפירסם לא מכבר הוא כותב על יהודים כבני-ערובה במשחקה הנורא של המדינה הטוטאליטארית. פיליפ דוד אף הוא נדרש לסגנונו של בורחס, כאשר עסק בנושאי הנודעים, הלקוחים מן המסורת המיסטית והסוריאליסטית של החסידות והקבלה. קיש ודוד הביאו לידי שינוי מובהק של כיווני הספרות הסרבית, פתחו לפניה פרספקטיבות חדשות של פאנטאסיה ובידיון-על (metafiction) והביאו להסתלקות הספרות הדומיננטית עד אז, שהיתה מבוססת על אלמנטים מן הפולקלור המקומי.

באופן בלתי מורגש — ואולי יותר מדי מורגש, וזה היינו הך — עברנו מן הספרות הספרדית אל הספרות הנכתבת בידי סופרים יוגוסלאבים ממוצא יהודי. אני מכנה זאת בשם 'ספרות', אך ייתכן שטעות בידי; אולי אין זאת 'ספרות' על-פי הגדרתה (אם אכן קיימת בכלל הגדרה אחת ויחידה לספרות יהודית; מכל מקום המושג 'ספרות יהודית' אינו קיים בביקורת-הספרות היוגוסלאבית). אבל אם עברנו אל המחוז שמעבר למסורת, אנו שוכחים את כללי ההגדרה. אנו מחפשים משהו, כל רמז קטן, ולא חשוב אם הוא מגיע מן המסורת הספרדית או האשכנזית. אנו מאושרים להתודע אל עצמנו. זה כל מה שנותר לנו.

8 שני קבצי סיפורים מאת יצחק סאמוקובלייה יצאו לאור בעברית בתרגומו של יעקב מאסטרו: 'עשרה סיפורים', תל-אביב תשכ"ט, 'מאביב עד אביב', רושלים תשמ"ב (הערת המתרגמת).

9 ספרו של דאנילו קיש, 'מצבת קבר לבוריס דוידוביץ', יצא לאור בעברית, תל-אביב 1985; וקטעים נוספים משלו פורסמו בעיתונות הספרותית. סיפור של דוד פיליפ, 'פני המלאך', פורסם ב'משא', 2 ביוני 1987 (הערת המתרגמת).

שלושה סופרים יהודים — בסרבית-קרואטית (מימין לשמאל): יצחק סאמוקובלייה; דאנילו קיש; דוד אלבאחי (המחבר)

מסורת כעתיד

לפעמים, במיוחד בעונת החורף כשהרוח הקרה והשלג עשויים להשפיע על התקבצות של מניין, אני הולך לבית-הכנסת של בלגראד. אני מוצא בו כמה זקנים שבריריים, ועימם עוד אחד או שניים מצעירי המאמינים, שבהתבגרם יותרו על הדת, שניים או שלושה חוזרים בתשובה, המדברים ומתפללים בקול רם יותר מן האחרים. פינטו השמש אינו חדל לנוזף בנימה כעוסה כיהודים אלה, שהדת אינה מעניינם וכל מעייניהם נתונים לחיי העולם הזה. הוא דואג לענייני בית-הכנסת, לצרכי הרב שלנו, הוא מסדר את הלוויות ודואג לטיפוח בית-הקברות. הוא עשוי להיות היהודי האחרון שבעיר. במותו, ימותו כל היהודים האחרים.

הוא אומר לי: 'המשך לכתוב, המשך לכתוב, אבל אני רוצה שתכתוב הכול, שנתרנו רק קומץ קטן, שישנם אלה שאינם מכבדים את הדת, וכמה מהם אומרים שאני משוגע [...]'

הוא עוצר ומביט בי. ה: הוא מצפה למענה? אבל איך אפשר להגייד למישהו: לא, אתה לא משוגע.

אין תשובה בפי.

בתנור שבירכתי חדר התפילה הקטן בוערת האש, וקצת יותר מאוחר, בשעת התפילה, אני מבחין באגלי הזיעה שעל פניו. להט של דבקות דתית, או להט החום? אור גנוז פנימי, או מחלה?

העדר ההכרעה משקף בבירור את המציאות שאני שרוי בה — איני מזהה את סימני המורשת שלי. הם כבר לא שייכים לי. עליי לגעת בם, להריח אותם, אני חייב להסתייע בספרים גדולים ועבי כרס כדי לקרוא משהו עליהם ולגלות מה הם באמת. הסופר היהודי ביוגוסלאביה הוא אדם העושה ימים כלילות בניסיון לגלות מה שאבותיו ידעו וחשו בן רגע. עליו לנטוש את המסורת שלו כדי ליצור קול משלו. בלי מסורת, הוא הופך להיות המסורת של עצמו. וכיוון שאין איש שנמצא כדי לקבל החלטה כלשהי ביחס לעתידו, הוא נעשה ליוצר במובן המוחלט. עליו לבחור בין תקווה לשתיקה. בהיותו סופר בן-זמננו, מעדיף היה לבחור בשתיקה, כי הוא מודע היטב לאוזלת כוחן של המילים, אבל איכשהו הוא יודע שהוא חייב לבחור בתקווה. וזה מה שהוא עושה — עודנו מקווה.